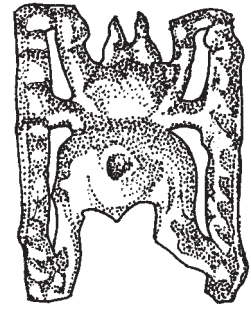

Є.М. Михайленко

ПОНЯТТЯ «АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА» В СУЧАСНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЇ

Розглядається історія формування поняття «археологічна спадщина», обґрунтовується доцільність та перспективи його використання в сучасній пам'яткоохоронній справі.

Ключові слова: археологічна спадщина, старожитності, антикваріат, законодавство.

До прийняття Закону України «Про охорону археологічної спадщини» від 19 березня 2004 р. пам'ятки археології охоронялися Законом України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. Під час обговорення Закону 2004 р. і після його прийняття лунали голоси, що він зайвий, оскільки начебто дублює попередні. Опоненти нового Закону не брали до уваги, принаймні, ту загальновідому обставину, що Закон «Про охорону культурної спадщини» стосувався лише нерухомих пам'яток, тобто значно поступався Закону УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» 1978 р., який він мав замінити. Свідомо чи ні, але опоненти Закону «Про охорону археологічної спадщини» спромоглися вивести за межі державного врегулювання діяльність приватних колекціонерів археологічних речей (Толочко 2004, с. 2), які завжди намагалися поставити себе на один щабель зі збірками марок, сірників, гудзиків тощо.

Автор цієї статті має на меті розглянути сутність поняття «археологічна спадщина», беручи до уваги, що поява цього терміну в українському законодавстві не випадкова, а є результатом багатьох обставин. Серед останніх можна назвати членство України в таких міжнародних організаціях як ЮНЕСКО, ІКОМОС та ін., що приділяють неабияку увагу питанням збереження археологічної спадщини. Важливим є також підписання Україною Міжнародної хартії з охорони та використання археологічної спадщини (Лозанська хартія) 1990 р. та, врешті-решт, поглиблення кризового стану археологічних пам'яток, зумовленого сучасними економічними чинниками. В цілому міжнародні та українські пам'яткоохоронні акти об-

ґрунтують необхідність окремого законодавства з охорони археологічної спадщини.

Тут важливо простежити історію виникнення цього терміну внаслідок розвитку понятійного апарату археологічної науки та визначення її предмету. Спеціальних досліджень у цьому напрямі досі майже не провадилося. Винятком, насамперед, є праці Л.С. Клейна, в яких надані роз'яснення щодо особливості пам'яток археології стосовно інших об'єктів культурної спадщини (Клейн 1978; 2009) і А.Д. Пряхіна (1988; 1995). Зараз на ці питання почали звертати увагу і в Україні (Гаврилюк 2008).

Коріння використання терміну «археологічна спадщина» нерозривно пов'язане з рівнем суспільної свідомості та поваги до культурних надбань минулих поколінь. Ще не так давно під пам'яткоохоронною справою розуміли якісь дії, націлені на охорону окремих пам'яток, вирваних із контексту навколишнього середовища (Лисицький 2004, с. 22—23). Саме вони виконували роль свідків та носіїв історичної минувшини, що уособлюють характерну культуру кожного народу чи нації. Зараз таке вибіркове сприйняття жодним чином не відповідає міжнародним стандартам. Тим не менше, воно має глибоке історичне підґрунтя.

Ще за часів середньовіччя існував досить низький рівень усвідомлення культурно-історичного значення старожитностей. Це був період домузейних форм збирання різноманітних реліквій, військових трофеїв, стародавніх рукописів, коштовностей, предметів релігійного культу (Бондарець 2005, с. 147—149), а також незвичних археологічних знахідок. Зіткнувшись у повсякденному житті з курганами, скарбами, залишками давніх споруд, у першу чергу, вирішували питання їхнього практичного використання. Приміром, землю з курганів використо-

ували у виробництві селітри (Оглоблин 1893, с. 118—119), знайдені в давніх похованнях Сибіру та Криму вироби з коштовних металів переплавляли (Смолин 1917, с. 124; Замятнин 1950, с. 287), хоча бували й винятки. Зокрема, «Книга Большого Чертежа» 1627 р. містить свідчення про появу до пам'яток вже не тільки утилітарного інтересу (Разгон 1971, с. 298).

Із зародженням на Заході у XVII ст. колекціонування предметів мистецтва починається період збирання старожитностей давньо-грецького походження (Алексеев 1996, с. 13), володіння якими мало свідчити про багатство та вельможне походження особи (Бондарец 2005, с. 148). Тогочасне захоплення збиральництвом речей ще не мало політичного нашарування — вперше воно з'явилося за часів іспанського короля Філіпа IV та короля Англії Карла I, які пристрасно змагались у скуповуванні предметів мистецтва. Саме від цього часу володіння величною колекцією творів мистецтва стає *«фірмовим знаком» процвітаючого монарха чи всемогутнього фаворита* (Козлов 2007, с. 152), і тут важко утриматися від порівняння з сучасними колекціонерами археологічних предметів, багато з яких, треба думати, не поступаються їм своїми статками.

Захоплення «західним» у Російській імперії, починаючи від XVIII ст., послабило позицію національної культури, яка тривалий час трактувалася церквою у вузькому, аскетичному світлі. Це ускладнило процес цілісного усвідомлення національного культурного надбання. Під впливом революційних тенденцій, насамперед у Франції, серед творів стародавнього мистецтва перевага надавалась античній скульптурі як символу республіканського духу (Козлов 2007, с. 159—160). Саме через це російські колекціонери надавали перевагу насамперед античним *«курйозитетам»* з Північного Причорномор'я, менше звертаючи увагу на інші. Для них на першому місці стояла естетична привабливість речей. Колекціонерський інтерес імператора Петра I становили *«незвичне каміння, людські і тваринні кістки, риб'ячі або пташині, але не такі, які маємо зараз, а більші чи менші за звичайні, а також давні написи на каменях, залізі чи міді, давня та незвична зброя, посуд та інше»* (Данилов 1886, с. 6).

Виняток становить випадок із розпорядженням Петра I щодо реставрації залишків споруд стародавнього Булгара, що став ознакою позитивних зрушень у бік усвідомлення історичного значення давніх споруд (Формозов 1961, с. 96). Але вони відбувалися досить

повільно і, головним чином, у свідомості окремих осіб. Здебільшого колекціонування того часу все ж мало на меті, насамперед, лише накопичення стародавніх предметів. Як наслідок, цей період характеризується частими випадками недбалого зберігання колекцій (Погодин 1869, с. 27—28), адже їх власник не ніс жодної моральної відповідальності перед суспільством. Предмети вважались особистою власністю, з якою можна робити все, що завгодно. Це — стале прагнення колекціонерів усіх часів та країн, зокрема й сучасної України.

Тільки в XIX ст., у період приєднання до Російської імперії значних нових земель та особливо після Вітчизняної війни 1812 року, починаються зміни у ставленні до національної історико-культурної спадщини (Павлуцкий 1912, с. 3). Для народів, що опинилися на периферії величезної імперії і набули статусу національних меншин, турбота про власні пам'ятки минувшини вважалася запорукою збереження і популяризації національної самобутності. З іншого боку, центральна духовна та світська влада, взявши до уваги французький досвід використання пам'яток як знаряддя політичного впливу, вбачали в них засіб реалізації імперської політики та зміцнення російської православної церкви шляхом підвищення національної самосвідомості та створення нової офіційної історії (Гаврилюк 2008, с. 68). З'явилися дослідники, що спеціалізувалися суто на слов'янських старожитностях. Приміром, відомий археолог та етнограф З. Доленга-Ходаковський пропагував ідею збереження самобутньої історичної спадщини, археологічних пам'яток. У 1822 р. вперше в історії Росії держава виділила кошти в розмірі 10 тис. рублів на фінансування робіт для збереження грецьких та генуезьких пам'яток Криму (Формозов 1974, с. 7), які були виявлені архітектором Є. Келером та академіком Є. Паскалем (ЗООИД 1872, с. 364). Метою створеного Московського археологічного товариства було *«возбуждение сочувствия к остаткам старины русской, к разработке разных вопросов, касающихся произведений русского духа, русского искусства, и уничтожение среди общей массы народонаселения равнодушия к этим произведениям»* (Худяков 1933, с. 101).

Так поступово, після усвідомлення існування історико-культурної спадщини в цілому, розпочався етап досліджень та класифікації об'єктів за певними ознаками (Гаврилюк 2008, с. 96). Дослідники Криму виділили дві категорії пам'яток, вартіх збереження: архітектури (до яких були віднесені залишки давньогрець-

ких споруд) і пам'ятки, що надають для давньої історії особливе пояснення (ЗООИД 1872, с. 373). Це свідчило про нові тенденції в сприйнятті археологічних пам'яток не лише як предметів у особистій колекції «*куріозитетів*», спогляданням яких могли насолоджуватися тільки власники та близькі до них люди, а вже як історико-культурне надбання, яке було важливо зберегти для майбутніх поколінь. 1826 р. вийшов наказ про збирання у всіх губерніях свідчень про залишки давніх споруд і замків із заборобою їх руйнування (Данилов 1886, с. 17). Але не було запропоновано жодних критеріїв для визначення пам'яток, що мають історичне та наукове значення (Разгон 1971, с. 341—342), і це позбавило цей захід належної ефективності. Окрім того, пам'яткоохоронні ідеї не були популярні серед широких верств населення, а поширювалися переважно серед освіченого заможного прошарку суспільства. Робітники та селяни, які стикалися з пам'ятками археології у повсякденному житті, знищували основну їхню масу будівельними та сільськогосподарськими роботами, переоблаштовували залишки стародавньої архітектури під місцеві потреби (Алексеев 1996, с. 55), розорювали кургани, переплавляли знайдені скарби з дорогоцінних металів. Не сприймалися як повноцінні пам'ятки і знищувалися катастрофічними темпами самобутні стародавні дольмени та кам'яна скульптура. Пам'ятками церковної археології цікавилися ще не багато людей (Гаврилов 1886, с. 63). Не існувало й загальнонаціонального списку пам'яток, що охоронялися державою. За нанесення їм шкоди чи навіть знищення не передбачалося жодного покарання (Формозов 1961, с. 105—106).

І все-таки вже тоді робилися поодинокі спроби покращити становище археологічних пам'яток, про що свідчить, приміром, лист 1843 р. секретаря Російської Академії наук П.Н. Фусса міністру внутрішніх справ Л.А. Перовському з пропозицією накладати штраф у 100 рублів сріблом за знищення кам'яних баб на курганах у південноруських степах (Формозов 1974, с. 9). Незважаючи на це, навіть першим особам у державі бракувало розуміння важливості турботливого ставлення до старовинних предметів, які часом використовували фактично заради особистої розваги¹.

¹ Див.: Худяков 1933, с. 57—58: у 1842 р. Микола І організував лицарський парад, на якому він був одягнений у лати Максиміліанової доби другої половини XVI ст., а молодші князі — в костюми пажів тієї ж доби.

Незважаючи на те, що на межі XIX—XX ст. розкопки провадили майже в усіх регіонах Російської імперії, тим не менше до археологічних пам'яток як до історичних джерел ставилися ще дуже обережно та, застосовуючи до них ті самі методи історичної критики, що й до писемних (Лунин 1958, с. 19). Поняття «старожитність» об'єднувало рухомі та нерухомі пам'ятки, а пам'ятками зодчества часто називали й археологічні в сучасному розумінні (Гаврилюк 2008, с. 106, 108). За «Проектом Положення про охорону давніх пам'яток», передбачалося віднести кам'яні й дерев'яні споруди, вали, городища та кургани до категорії пам'яток архітектури, а інші — до пам'яток ліплення, різьблення, виробів із золота, срібла, міді та заліза. Археологічні пам'ятки були розпорошені по декількох категоріях, і в той же час «археологічними» називали такі, що за своїми характеристиками відносилися до зовсім різних типів. Про це свідчить хоча б той факт, що створене у 1849 р. Імператорське археологічне товариство займалося дослідженням доволі широкого кола пам'яток, деякі з яких виходили за межі сучасного розуміння пам'яток археології (Гаврилюк 2008, с. 72).

Спроби внести хоч якусь конкретику в пам'яткознавчу термінологію такими передовими вченими того часу, як І.Є. Забелін, О.С. Уваров та ін., не мали особливого успіху. І сталося це, в першу чергу, через те, що такі поняття як «старожитність», «археологічні пам'ятки», «пам'ятки давнини» лишалися доволі громіздкими, чітко не визначеними і підміняли одне одне. Як і зараз, це становило серйозну проблему для подальшої розробки пам'яткоохоронного законодавства та діяльності на цій ниві (Гаврилюк 2008, с. 96, 98, 100).

Отже, до початку XX ст. тільки-но зароджувалось усвідомлення історико-культурної спадщини та її ролі у збереженні національної культури. Про це свідчить той факт, що на 3 тис. листів, розісланих після утворення Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва усім єпископам, настоятелям церков та монастирів, губернаторам, представникам дворянства та різним державним посадовцям про цілі та завдання Товариства, надійшло лише 170 відповідей, себто 6 % (Отчет 1911, л. 36, зв. — 37). Археологічна спадщина все ще асоціювалася, головним чином, із творами стародавнього мистецтва.

У цілому формування поняття «археологічна спадщина» постає як тривалий процес усвідомлення специфічності археологічних

пам'яток, але навіть на початку ХХ ст. він ще не добіг логічного завершення.

Поступово назріла ідея проголосити історико-культурну спадщину «надбанням народу», що вдалося реалізувати вже за радянських часів, а саме, на XVI Археологічному з'їзді (Сиволап 1997, с. 29). Але якщо до революції критерієм важливості для збереження пам'ятки була її унікальність і естетична цінність, то на цьому етапі, з погляду виховної функції, на перший план була висунута виробнича і класова цінність: *«Кожна пам'ятка має розглядатись вперше як відбиток продукційних сил людського оточення свого часу... (давати) зрозуміти, чому селянин (дрібний власник) пішов робити революцію разом з пролетаріатом»* (Охорона 1927, с. 9). Стародавні пам'ятки, що відображали національні традиції та залишки споруд релігійного призначення, втрачали статус пам'яток історичної минувшини. Список охоронюваних пам'яток у 1931 р. скоротився з 3000 до 1200 од. (Равикович 1967, с. 200—201). Термін «археологія» був замінений на «історію матеріальної культури», і археологія відтепер займалася «речознавством».

У передвоєнні роки рівень національного самоусвідомлення значно зріс, і в перші роки війни, що принесли Радянському Союзу багато стратегічних поразок, він досяг свого апогею. На хвилі патріотичного ставлення до історико-культурної спадщини з'являються публікації, присвячені справі охорони та збереження пам'яток археології (напр.: Сухов 1941). З'явилася необхідність виокремити їх через розуміння особливостей збереження і необхідності розробки спеціальної методики дослідження. Все частіше в офіційних документах використовується термін «археологічні пам'ятки» замість таких, як, приміром, довоєнний «пам'ятки старовини та мистецтва». Але після війни, за часів М.С. Хрущова, ситуація різко змінюється. Замість терміну «пам'ятки археології» тепер фігурують «речові історичні джерела», що опинилися в одній ланці з такими категоріями історичних джерел, як мовні (писемні чи усні), поведінкові (звичаї, обряди та ін.), образотворчі (Клейн 1978, с. 38). Але вже на той час за рівнем методологічної бази археологія давно сформувалася як повноцінна наука, перед якою постала гостра необхідність вироблення професійної термінології. На недосконалість поняття «речові історичні джерела» звернув увагу Л.С. Клейн, зауваживши, що воно дозволяло відносити до цієї категорії речі будь-якого віку, навіть сучасні. З іншого боку, до пам'яток археології не

відносили залишки забудови міст та інших населених пунктів, що визначалися за Законом «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» 1978 р. як пам'ятки містобудування та архітектури (Закон 1978, ст. 6). Окрім того, з пам'яток археології випали речові та монетні скарби, навіть знайдені безпосередньо на пам'ятці. Їх вивели з-під дії закону за наполяганням Міністерства фінансів і перевели на державний облік до Міністерства внутрішніх справ (Янин 1987, с. 13—14). Це було не випадково, бо націлювалося на нівелювання межі між «історичним джерелом» та «археологічним джерелом» і спрямування археологічної науки на потреби тогочасної ідеології (Клейн 1978, с. 51).

Пояснюючи особливість археологічних джерел, Л.С. Клейн писав: *«археологические источники... это источники, заслуживающие выделения в особую категорию по соображениям методического характера: чтобы извлекать из них информацию, требуется особая профессиональная подготовка, особая методика, особый набор понятий, словом, особая наука»* (Клейн 1978, с. 39). Учений визначив чіткі критерії археологічного джерела, спираючись на «подвійний розрив» *«традиции (между далеким прошлым и нашим временем) и в объективации, т. е. в формах воплощения информации (разрыв между миром вещей и миром идей, которыми можно оперировать в науке)»*. Такий «подвійний розрив» вимагав, на його думку, виділення археологічних пам'яток в окрему категорію (Клейн 1978, с. 61).

В останній третині ХХ ст. твердження, що *«путь к определению археологических источников пролегает через понятие «вещественные источники»* (Клейн 1978, с. 38), все менше відповідало рівневі розвитку археології. Особливо відчутно недоліки такого підходу були помітні у зв'язку з розгортанням широких досліджень давньоруських міст, коли своєрідною археологічною пам'яткою починають вважати не тільки речові знахідки, а й культурний шар у цілому (Миронова 1974, с. 16). Постановою 1970 р. «Про затвердження списку міст та інших населених пунктів республіки (116 пунктів), які підлягають охороні як пам'ятки національної культури, що мають археологічну цінність», окрім охоронних зон, встановлюються зони регулювання забудови та охорони давнього ландшафту (Миронова 1974, с. 16—17). Поява такої постанови свідчила про поступове визнання важливості збереження природного компоненту археологічної спадщини та того факту, що пам'ятки археології вимагають особливого підходу в справі їхньої охорони, а, отже, й окремого правового регулювання.

З прийняттям у 1972 р. в Парижі Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» набувають поширення такі поняття, як «культурна», «природна», «архітектурна», «археологічна» та інші категорії «спадщини». Ця Конвенція цікава не лише через введення в міжнародне законодавство поняття «спадщина», а й поєднання в межах одного документу засад щодо охорони і культурних, і природних здобутків минулого як цілісної системи. У СРСР, якщо йшлося про охорону пам'ятки, то малася на увазі лише охорона самого об'єкта, вирваного з навколишнього середовища. *«Смысловой основой данного подхода являлось «сохранение памяти, которая объективировалась в предметах, созданных ранее... «объект» вырывался из своей среды, задуманной для него ранее, из времени, отражением которого он был. Теряя пространственно-временную связь с окружающим миром, «памятник» становился «формой без содержания»»* (Лисицкий 2004, с. 22—23).

На момент формування поняття «спадщина» у сфері культури, зокрема й у пам'яткоохоронній справі, відбулися концептуальні зміни. Серед них, говорячи про західноєвропейський досвід, накопичений від початку 1960-х р., А.В. Лисицкий зазначає перехід від охорони до збереження пам'яток з подальшим їх використанням (почали надавати увагу ансамблям і територіям, а не окремим пам'яткам); збереженням та прийняттям рішень щодо відбору «спадщини» почали займатися не адміністратори, а архітектори та історики; з метою регенерації та реабілітації територій на зміну захисним заходам прийшов менеджмент використання територій; перетворення історичних пам'яток на продукт, орієнтований на споживача, тобто критерій відбору спадщини полягав уже в потребах, що існують на даний момент на ринку культурної продукції і здійснюється за законами ринкових відносин (Лисицкий 2004, с. 24). Загалом визріли дві головні тенденції — «гуманізація» та «екологізація». Через загальний підйом ролі культури в житті суспільства, природа також «актуалізувалась» і стала розглядатися як культурно-історичне явище (Горб, [http](http://)).

Про роль природи у розвитку людства з погляду археології почали говорити представники енвайронменталістського напрямку, що сформувався в Британії в середині ХХ ст. Він започаткував екологічні дослідження в археології та підготував підґрунтя системного підходу. Його представники розглядали культуру як засіб адаптації людини до природи (Клейн 2009, с. 124). Саме ці два зустрічні напрями й стали

базою для формування сучасної єдиної системи природної та культурної спадщини. Це, відповідно, відобразилось і на сучасних принципах формування Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Приміром, саме завдяки тому, що «Культурний ландшафт каньйону м. Кам'янець-Подільський» включає елементи і культурної, і природної спадщини, його швидко включили до попереднього Списку (Ліньова 2005, с. 2).

Щодо реалізації ідеї археологічної спадщини А.Д. Пряхін у 1995 р. писав про необхідність досліджень на комплексному міждисциплінарному рівні. Такий підхід, на його думку, було вдало втілено в археологічних програмах «Пазирик» і «Початкове заселення людиною Середньої Азії та проблеми палеоекології» під керівництвом академіка А.П. Дерев'янка, а також «Аркаїм» під керівництвом Г.Б. Здановича (Пряхін 1995, с. 24—25). Новий підхід широко впроваджується через прийняття низки міжнародних пам'ятко- і природоохоронних актів, орієнтованих на збереження навколишнього середовища історичних місць, як, приміром, «Міжнародна Хартія про збереження та відновлення нерухомих пам'яток і визначних місць» (Венеція, 1964), «Документ про автентичність» (Нара, 1994), «Хойанська декларація щодо збереження історичних районів Азії» (2003), «Декларація та рекомендації про відновлення культурної спадщини в БАМі» (2004), «Сеульська Декларація про туризм в історичних містах та просторах Азії» (2005), «Рекомендація щодо охорони культурних надбань, яким загрожують громадські або приватні роботи» ЮНЕСКО (1968), «Рекомендація щодо охорони та сучасної ролі історичних просторів» ЮНЕСКО (1976), «Сіаньська Декларація щодо збереження оточення об'єктів культурної спадщини, визначних місць та історичних ареалів» (Сіань, 2005) і багато ін. (Абизов 2005, с. 7—8).

Така концепція відображена й у визначенні поняття «спадщина» директора російського Науково-дослідного інституту культурної та природної спадщини, заснованого в 1992 р., Ю.А. Веденіна: спадщина — це *«система матеріальних і інтелектуально-духовних цінностей, створених та збережених попередніми поколіннями і є виключно важливою для збереження культурного та природного генофонду Землі і його подальшого розвитку»* (див.: Тлюняєва 2006).

Про роль природного компоненту в концепції археологічної спадщини ще 15 років тому писав А.Д. Пряхін. Він зауважував, що розгляд поняття «археологічна територія» в адміністративно-територіальному чи географо-просторовому (як це практикувало-

ся зазвичай), а не в історико-культурному контексті значно уповільнює процес реалізації нової концепції щодо збереження археологічної спадщини (Пряхин 1995, с. 25).

Новий підхід знайшов відображення і в Законі України «Про охорону культурної спадщини» 2000 року. Згідно з ним, об'єктом культурної спадщини є не тільки визначні місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а й території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереження, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність (Закон України 2006, с. 130).

Загалом сучасне національне пам'яткоохоронне законодавство відповідає основним засадам міжнародної концепції «спадщини», що стала відображенням тенденції останніх кількох десятиріч у справі охорони, збереження та використання культурного надбання людства. Але «археологічна спадщина» є різновидом загальної.

Із ратифікацією у 1988 р. Радянським Союзом Паризької Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» все частіше у вітчизняних працях починає з'являтися термін «археологічна спадщина». Це було пов'язано, по-перше, з загальною популяризацією концепції «спадщина» у всесвітній пам'яткоохоронній справі, а, по-друге, з виявленням конкретних недоліків понять «культурна» і «природна спадщина», що стало особливо актуальними для охорони археологічного надбання. Одним з негативних явищ, пов'язаних із поняттям «культурна спадщина», лишається його надзвичайна розмитість, пов'язана з постійними змінами у визначенні поняття «культура». Для пам'яток археології це становить певну загрозу, бо у споживацькому сприйнятті «культура» часто тісно пов'язується з «мистецтвом» (Schorlemer 1992, S. 46—47). Це і робить предмети з археологічних розкопок бажаними для купівлі-продажу на антикварних ринках. Інша проблема — не можна віднайти чітку межу між культурною та природною спадщиною: обидва поняття в будь-якому міжнародному або національному пам'яткоохоронному законодавстві переплітаються. Виникло навіть таке поняття, як «природні об'єкти культурної спадщини». За таких умов археологічні пам'ятки все ще відносять то до культурної, то до природної спадщи-

ни (Schorlemer 1992, S. 51—53), що, своєю чергою, створює для них додаткову небезпеку. Так само і з «архітектурною спадщиною», до якої можуть відносити залишки давніх будівель — об'єкти археологічної спадщини², що потребують інших методів збереження та реставрації, аніж історичні пам'ятки архітектури.

У США, де археологія займає місце в системі природничих, а не гуманітарних наук, досліджуючи еволюцію, а не історію культури (Клейн 2009, с. 44), у процесі формування змісту поняття «археологічна спадщина» дотримувались окремої позиції. США, а також Канада виступали проти введення тваринних, рослинних і геологічних решток давнього минулого, які у певному контексті є частиною археологічної спадщини в сучасному сенсі, під дію Конвенції ЮНЕСКО «Проти незаконного обігу культурних цінностей» 1970 року. Адже віднесення цих видів пам'яток до категорії «природних об'єктів культурної спадщини» створювало, як гадали, сприятливі умови для зростання попиту на них на антикварному ринку (Schorlemer 1992, S. 52), активізувало інтерес у цій сфері, як це відбувається з іншими рухомими об'єктами з нелегальних розкопок. Все це свідчило про значне коло проблем, що виникали на практиці в той час, коли охорона археологічної спадщини регулювалася законодавством з охорони культурної та природної спадщини. Це й стало сигналом до вироблення спеціального законодавства для окремої категорії спадщини, що охоплювала б усі археологічні об'єкти.

У радянському науковому колі впровадження поняття «археологічна спадщина» зіткнулося з певними перепонами, пов'язаними з тим, що сама археологія не визнавалася самостійною повноцінною наукою, а продовжувала лишатися на позиціях спеціальної історичної дисципліни, покликаній досліджувати суто речові залишки давнини (Пряхин 1995, с. 5). Це підкріплювалося відносно низьким рівнем спеціальних теоретичних досліджень з цього питання. Але вже в середині 1990-х рр. А.Д. Пряхін доводив, відповідно до засад ратифікованої СРСР Конвенції ЮНЕСКО, хибність сприйняття археологічних пам'яток суто в контексті пам'яток історії та культури, як частину «історичної (історико-культурної) спадщини», оскільки вони є скла-

² Див.: Європейська конвенція «Про охорону археологічної спадщини (переглянута)»: археологічна спадщина включає споруди, архітектурні ансамблі, розбудовані та облаштовані ділянки території, рухомі об'єкти, інші пам'ятки, а також їхній контекст, незалежно від місця розташування на суходолі або під водою (Правова охорона 2006, с. 38—39).

довою «не тільки історико-культурної, але й природної спадщини..., носіями інформації палеогеографічної, палеорослинної і т. д., як і палеоекологічної в цілому», що жодним чином не суперечить їхньому історизму (Пряхин 1995, с. 5, 21).

Отже, доцільність впровадження поняття «археологічна спадщина» закріплена низкою міжнародних пам'яткоохоронних актів, спрямованих на врегулювання діяльності з охорони, збереження та подальшого використання всесвітньої археологічної спадщини, а зараз також фактом прийняття національного законодавства з охорони археологічної спадщини, яке відповідає основним принципам міжнародного законодавства у цій сфері. Опоненти Закону «Про охорону археологічної спадщини» цього не вбачають, залишаючись на позиціях, вік яких становить, принаймні, 200 років. З іншого боку, маємо приклад того, як суперечки серед археологів — колишні та сучасні — з визначення, на перший погляд, суто наукового терміну, переходять у практичну сферу, заважають

впровадженню дієвої охорони археологічної спадщини. Всі ці вади й використовують сучасні «хранителі нелегальних старожитностей» (Гершкович 2005), які нічим не поступаються своїм попередникам XVIII—XIX ст.

Чітке визначення терміну «археологічна спадщина» дозволяє значно послабити таке явище антикварного ринку, як ототожнення предметів з археологічних розкопок зі звичайним «антикваріатом» або творами мистецтва і, на нашу думку, унеможлиблює відверту торгівлю археологічними предметами.

У Постанові від 21 грудня 2005 року № 1255 «Про затвердження Порядку передачі наукової документації з дослідження археологічної спадщини» (Постанова 2006, с. 496) поняття «археологічна спадщина» отримало подальше використання в державному пам'яткоохоронному законодавстві і підтвердило свою незамінність і важливість на шляху до вдосконалення справи охорони, збереження та використання археологічної спадщини України.

Абизов В. XV Генеральна асамблея ІКОМОСу // Відлуння віків. — К., 2005. — 2(04). — С. 5—9.

Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. — 30-е годы XX в. — Минск, 1996.

Бондарец О.В. Вещь в средневековой культуре // Церковные древности. — Мат-лы III Междунар. конф. «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения». — Симферополь, 2005. — С. 143—150.

Гаврилов А. Постановления и распоряжения Святейшего Синода о сохранении и изучении памятников древности (1855—1880 гг.). — СПб., 1886. — Т. VI. — С. 51—73.

Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.). — Луцьк, 2008.

Гершкович Я.П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 91—97.

Горб К. Потенциальная и прикладная ценность как основа развития особо охраняемых территорий наследия // <http://www.ecoethics.ru/old/b19/309.html>.

Данилов И.Г. Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. — СПб., 1886. — Т. VI. — С. 1—50.

Європейська конвенція «Про охорону археологічної спадщини (переглянута)» // Правова охорона культурної спадщини. Зб. документів. — К., 2006. — С. 38—46.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Там само. — С. 130—162.

Закон «Об охране и использовании памятников истории и культуры» от 15 декабря 1978 г. N 51 // http://ecology.gpntb.ru/usefullinks/oficialdoc/zakonrf/zakons_federalzak/zakons_209/.

Замятнин С.Н. Первая русская инструкция для раскопок // СА. — 1950. — 13. — С. 287—291.

ЗООИД. — 1872. — VIII. — С. 363—403.

Клейн Л.С. Археологические источники. — Л., 1978.

Клейн Л.С. Новая археология (критический анализ теоретического направления в археологии Запада). — Донецк, 2009.

Козлов Г. Покушение на Искусство. — М., 2007.

Линьова Є. Міжнародний досвід управління культурною спадщиною // Український музей. — 2005. — № 4 (6). — С. 2.

Лисицкий А.В. Культурное наследие как ресурс устойчивого развития. — Рукопись дисс. ... канд. культурологии. — М., 2004.

Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. — Ташкент, 1958.

Миронова В.Г. Охрана культурного слоя древних городов // Вопросы охраны, классификации и использования археологических памятников. — М., 1974. — 7. — С. 13—22.

Оглоблин Н.Н. «Сыскные дела» о кладах в XVII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1893. — Кн. VII. — С. 117—154.

- Отчет* Киевского общества охраны памятников старины и искусства за 1911 г. // Журнал второго общего собрания Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — ЦДАВО України. — Ф. 725. — 1911. — Оп. 1. — Д. 3. — Л. 36 (зв. — 37).
- Охорона пам'яток культури на Україні.* — Харків, 1927. — I.
- Павлуцкий Г.Г.* Проект Закона об охране памятников в России // Отд. оттиск журн. «Военно-исторический вестник». — К., 1912. — Кн. 1.
- Погодин М.П.* Судьбы археологии в России // ЖМНР. — 1869. — Сентябрь. — С. 24—47.
- Постанова від 21 грудня 2005 року № 1255 «Про затвердження Порядку передачі наукової документації з дослідження археологічної спадщини»* // Правова охорона культурної спадщини. — К., 2006. — С. 496—497.
- Правова охорона культурної спадщини.* — К., 2006.
- Пряхин А.Д.* Археология... Наследие. — Воронеж, 1988.
- Пряхин А.Д.* Археология и археологическое наследие. — Воронеж, 1995.
- Равикович Д.А.* Охрана памятников истории и культуры в РСФСР (1917—1967) // История СССР. — 1967. — № 2. — С. 192—206.
- Разгон А.М.* Охрана исторических памятников в России (XVIII в. — первая половина XIX в.) // Очерки истории музейного дела в СССР. — 1971. — 7. — С. 292—365.
- Сиволап Т.Е.* Охрана памятников старины в России в конце 19 — начале 20 веков (правительственная и общественная деятельность). — Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — СПб., 1997.
- Смолин В.Ф.* Краткий очерк законодательных мер по охране памятников старины в России. — ИАК. — 1917. — 63. — С. 121—148.
- Сухов П.А.* Археологические памятники, их охрана, учет и первичное изучение. Практическое руководство. — М.; Л., 1941.
- Тлюняева А.А.* Преемственность этнокультурных традиций в глобализирующемся мире // Аналитика культурологии. Электронное научное издание. — 2006. — 2(6). — Метод доступа: <http://analiculturolog.ru/component/resource/article/journal/2006/11-6/221-00221.html>.
- Толочко П.П.* Передмова // Закон України «Про охорону археологічної спадщини». — К., 2004. — С. 1—3.
- Формозов А.А.* Очерки по истории русской археологии. — М., 1961.
- Формозов А.А.* Археология в Академии наук (к 250-летию АН СССР) // СА. — 1974. — № 2. — С. 3—13.
- Худяков М.Г.* Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов. — Л., 1933.
- Янин В.Л.* Охрана и использование памятников в СССР // Методические основы охраны и использования памятников в археологии. — М., 1987. — С. 5—17.
- Schorlemer, Sabine von.* Internationaler Kulturgüterschutz: Ansätze zur Prävention im Frieden sowie im bewaffneten Konflikt. — Berlin, 1992 (Schriften zum Völkerrecht. — 102).

Надійшла 20.04.2010

Е.Н. Михайленко

ПОНЯТИЕ «АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ» В СОВРЕМЕННОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И В ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ АРХЕОЛОГИИ

С появлением все большей угрозы памятникам археологии и принимая во внимание особенности их сохранения, с начала 1970-х гг. в Европе и с 1990-х гг. в Украине и России, в соответствии с новым подходом в памятникоохранном деле, все большего распространения приобретает понятие «археологическое наследие». Дискуссия в отношении этого сугубо научного, археологического, термина переходит в практическую сферу, мешает внедрению эффективной охраны археологического наследия, делает возможным проведение подмены понятий, чем успешно пользуются торговцы антиквариатом и частные коллекционеры археологических предметов.

Ye.M. Mykhailenko

TERM «ARCHAEOLOGICAL HARITAGE» IN CONTEMPORARY LEGISLATION AND IN THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGY.

With the appearance of a greater threat for archaeological monuments and considering peculiarities of their preservation, since the beginning of the 1970-s in Europe and since the 1990-s in Ukraine and Russia the notion «archaeological heritage» became widespread in accordance with the new approach to monuments preservation activity. The discussion concerning this strictly scientific and archaeological term moves into the practical sphere, prevents from introducing the effective protection of archaeological heritage, sanctions the possibility to substitute the terms that it successfully used by dealers of antiques and private collectors of archaeological objects.